

יוסי שפנייר

לזיהויה של בקעת רימון

חוקרי ארץ ישראל העלו מספר הצעות לזיהויו הגאוגרפי של השם 'בקעת רימון' המופיע בכמה מקורות. הדרך בה נציע לזהות את בקעת רימון במאמר זה קשורה קשר הדוק לנעשה ב'מדבר המזרחי', דהיינו, המדבר השוכן בשוליו המזרחיים של אזור ההר המרכזי בארץ ישראל.¹ נציין להלן את אזכורה של בקעת רימון, נדון בזיהוים קודמים ונציע את הזיהוי הנראה לנו. במקורות מופיעים השמות 'בקעת רימון' ו'בקעת בית רימון'. יש הרואים בשני השמות מקום אחד ויש סוברים שייתכן שמדובר ביותר ממקום אחד בשם 'רימון' המוזכר במקורות.²

האזכורים של בקעת רימון

א. בבקעת רימון נתכנסו חכמים סמוך לסופו של מרד בר כוכבא כדי לעבר את השנה:

רבי יונה בשם רבי חייה בר בא: מעשה שנכנסו שבעה זקנים לעבר את השנה בבקעת רימון. ומי היו? רבי מאיר ור' יהודה ורבי יוסי ורבי שמעון, רבי נחמיה ורבי ליעזר בן יעקב ורבי יוחנן הסנדלר... (ירושלמי חגיגה פ"ג, ע"ד).

מקובל כי התקופה בה מדובר במעשה זה היא התקופה שלאחר מרד בר כוכבא, בזמן שהמלחמה כבר תמה אך גזרות הרומאים עדיין לא הוסרו. בתקופה זו (135-138 לספירה), המכונה "שלפי [= שלהי] השמד", לאחר שהישוב ספג מכה קשה בדיכוי המרד על ידי הרומאים, נערכו כינוסים של תלמידי חכמים כדי לשקם את חיי הציבור.³ הקטע הנידון מתאר כינוס כזה בבקעת רימון.

ב. בבקעת בית רימון היה הרג רב של יהודים שהביא לזרמי דם בנחלים שמסביבה:

1. היווצרותו של אזור 'המדבר המזרחי' של ארץ ישראל כרוכה במבנה הטופוגרפי הגורם לירידה חריפה בכמות המשקעים ('צל גשם'), ככל שמתקדמים מזרחה מן האזור הגשום שבגב ההר.
2. A.I. Baumgarten, 'The Akiban Opposition', *HUCA* 50, 1979, pp. 179-180 and note 1.
3. ש' ספראי, 'המקומות לקידוש חדשים ולעיבור השנה בארץ לאחר החורבן', **תריץ** לה, תשכ"ו, עמ' 29 (להלן: ספראי תשכ"ו).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

אדריאנוס שחיק עצמות הושיב שלש משמרות, חדא בחמתא וחדא בכפר לקיטיא וחדא בבית אל דיהוד. אמר דערוק מן הכא יתצד מן הכא ודערוק מן הכא יתצד מן הכא, והוה מפיך כרוזין ומכריזין ואומרים אן דאית יהודאי ייתי דמלכא בעו למיתן ליה מילא... דאיתבוננו לא נפקו ואילין דלא איתבוננו נכנסו כולהון **לבקעת בית רמון**,⁴ אמר לשר צבא שלו: עד שאני אוכל קרן גלוסקאן זו וירך דתרנגול זה, אבקש אחד מהן ולא אמצא. מיד הקיפם לגיונותיו והרגום והיה הדם בוקע והולך עד שהגיע **לקיפרוס נהר**, ורוח הקדש צווחת ואומרת 'על אלה אני בוכיה'...⁵

(איכה רבה פרשה א מה).

לא נעסוק כאן בזיהויים המדויקים של המקומות השונים המוזכרים במדרש. כללית, יש לדעתנו לקבל את הדעה המייחסת למדרש תיאור של העמדת משמרות של חיילים רומאים בצפונה של יהודה, כזיהוי של ז' ספראי.⁶ מ' מור שעוסק בתקופה סיכם את המידע על האתרים שבהם ישבו משמרות ועל ההצעות השונות הנקוטות במחקר לזיהויים.⁷

בקעת רימון - הצעות שונות לזיהוי

ידועות הצעות שונות לזיהוי בקעת רימון. חשוב לומר שהשם 'רימון' הוא נפוץ ומצוי במקומות שונים בארץ בתקופות שונות.⁸ נסקור את ההצעות השונות לזיהוי בקעת רימון ולבסוף נציג את ההצעה שלנו המחזקת את הדעה בדבר זיהוי בקעת רימון באזור 'המדבר המזרחי'.

- צריך לציין שבמהדורת בובר למדרש איכה רבה (מא, ע"ב) לא מוזכר שם הבקעה אלא: 'כניש כולהון בחדא בקעתא', כלומר לבקעה לא מוגדרת.
- תרגום: אדריאנוס שחיק עצמות הושיב שלוש משמרות, אחת בחמת ואחת בכפר לקיטיא ואחת בבית אל של יהודה. אמר [מי] שיערוק מכאן ייתפס כאן ושיערוק מכאן ייתפס מכאן. והיה מוציא כרוזים ומכריזים ואומרים במקום שיש יהודי יבוא, שהמלך רוצה לתת לו דבר... [אלה] שהתבוננו לא יצאו ואלה שלא התבוננו נכנסו כולם לבקעת בית רימון. אמר לשר צבא שלו, עד שאני אוכל פרוסת לחם זו וירך של תרנגול זה אבקש אחד מהם ולא אמצא (התרגום על פי א' אופנהיימר, 'מערכות המסתור בשפלת יהודה לאור המקורות', **קתדרה** 26, תשמ"ג [להלן: אופנהיימר תשמ"ג], עמ' 25, הערה 2).
- ז' ספראי, 'גיאוגרפיה היסטורית של ארץ שומרון בתקופה הרומית ביזנטית', עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ח, עמ' 235-236.
- מ' מור, **מרד בר כוכבא עוצמתו והיקפו**, ירושלים תשנ"ב, עמ' 106-107.
- M. Avi-Yona, 'Gazeteer of Roman Palestine', *Qedem* 5, Jerusalem 1976, p. 91; 'א' אהרונ, **ארץ ישראל בתקופת המקרא גיאוגרפיה היסטורית** (מהדורה מתוקנת בעריכת י' אפעל), ירושלים תשמ"ז, עמ' 337; ע' קלונר, 'בית הכנסת של חורבת רימון', **קדמוניות** 62-63, תשמ"ד, עמ' 65-71 (להלן: קלונר תשמ"ד); Y. Tsafir, L. Di Segni and J. Green, 'Tabula Imprii Romani Judaea Palaestina', *Eretz Israel in the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods*, Jerusalem 1994, p. 215.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

רימון (חורבת אום א-רממין) בדרום שפלת יהודה, סמוך לקיבוץ להב - ע' קלונר
חפר את אתר חורבת רימון הסמוכה לקיבוץ להב וזיהה בו את האתר רימון. הוא מניח שהאזכורים שישנם במקורות לגבי רימון מתכוונים לאתר זה, כיוון שעל פי השרידים מדובר כאן ביישוב יהודי גדול, ואם היה כינוס של יהודים בהקשר למרד ולעיבור השנה, יש להניח שהתקיים באזור בו היה קיים יישוב יהודי בסדר גודל שכזה. כמו כן יש באזור ממצאים התומכים בזיהוי, כמערות מסתור ששימשו ללחימה ברומאים. אזור השפלה והממצאים הרבים מתקופת המרד שנתגלו בו מאוד מתאימים לדעתו לזיהוי רימון בדרום שפלת יהודה.⁹

רימון, סלע הרימון בסביבות הכפר רִמון שבשולי 'המדבר המזרחי' (ראה איור מספר 1) - זיהוי רימון באתר זה מתבסס על יישוב מקראי שהיה קיים באזור הכפר

איור מספר 1: הכפר רִמון והבקעה הסמוכה אליו, בה ניתן כנראה לזהות את בקעת רימון (צולם על ידי המחבר).

9. קלונר תשמ"ד, עמ' 65-71; ע' קלונר וי' טפר, **מערכות המסתור בשפלת יהודה**, תל אביב 1987, עמ' 368-372 (להלן: קלונר וטפר 1987). קלונר שולל את ההצעה הצפונית, זיהוי רימון בגליל התחתון, שנציג בהמשך, מכיוון שאין הוא מניח שתפוצת המרד הגיעה לאותו אזור, למרות הממצאים המועטים של מחילות המסתור שנחשפו בו. לדעתו ההתכנסות ביהודה נבעה מן הצורך בחיזוק היישוב לאחר המרד (קלונר וטפר 1987, עמ' 369, וראה בנידון דבריו של

ספראי תשכ"ו [לעיל, הערה 3]). טענתו זו של קלונר נראית בהחלט ולכן יש לדעתי באמת לחזק את המגמה למציאת מקום ההתכנסות ביהודה ולא בגליל. לעצם מיקום הזיהוי ביהודה ננסה ללבן את העניין בהמשך.

רמון.¹⁰ ש' ספראי מזהה את בקעת רימון באזור זה, ובקשר לעיבור השנה בבקעת רימון הוא כותב: "קרוב לאמר כי חכמים אלו שעדיין לא נודע שמם באותם הימים לא העזו להעתיק את מקום העיבור מיהודה לגליל והשתדלו תוך מסירות נפש וסכנה להתכנס דווקא ביהודה ועלינו לחפש את רימון זו ברימון שביהודה השוכנת צפונית מזרחית לירושלים..."¹¹.

י' פרס מזהה גם הוא את בקעת רימון באזור בנימין בהתבסס על ניתוח המקורות וזיהוי "קיפרוס הנהר בנחל פרת".¹² הרעיון של זיהוי קיפרוס הנהר באחד הערוצים היורדים לכיוון בקעת יריחו, באזור מבצר קיפרוס שנבנה במקום על ידי הורדוס,¹³ נראה בהחלט נכון.¹⁴ באותה דעה מחזיק י"א אפרתי, שרואה קשר בין השם 'רימון' לאזור גם מההיבט של קשר עם שבט בנימין ועם מקום המקדש.¹⁵

י' שוורץ אף הוא מזהה את בקעת רימון בה נתכנסו חכמים באזור זה ודוחה את הצעתו של ע' קלונר לזיהוי רימון בשפלה הדרומית, כיוון שהוא רואה חשיבות הן בקרבה של האירועים שהתרחשו לירושלים והן בקשר של המיקום עם אזכור רימון במפת מידבא מזרחית לבית אל.¹⁶

רימון בגליל התחתון - הצעה זיהוי נוספת היא בגליל התחתון, מעט צפונית

10. C.R. Conder and H.H. Kitchener, *The Survey of Western Palestine*, London 1882, pp. 292-293; F.M. Abel, *Geographie de la Palestine* I-II, Paris 1933-1938, p. 437; י' פרס, ערך 'רמון', *ארץ ישראל אנציקלופדיה טופוגרפית היסטורית* ד, ירושלים 1955, עמ' 867; ג' כהן, ערך 'סלע הרמון', *אנציקלופדיה מקראית* ה, ירושלים תשל"ח, עמ' 1051-1052; B. Bagatti, *Antichi Villaggi Cristiani Di Samaria*, Gerusalemme 1979, pp. 36-37; י' פינקלשטיין, *הארכיאולוגיה של תקופת ההתנחלות והשופטים*, תל אביב 1986, עמ' 145; י' מגן וי' פינקלשטיין, *סקר ארכיאולוגי בארץ בנימין*, ירושלים תשנ"ג, עמ' 89.
11. ספראי תשכ"ו, עמ' 30.
12. י' פרס, *מחקרים בידעת הארץ וטופוגרפיה מקראית*, פרסומי החברה לחקר המקרא בישראל יא, ירושלים תשכ"א, עמ' 193-198.
13. ראה: יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים טז, ה, ב, מהד' שליט עמ' 217.
14. אמנם בדבריו של פרס שם נפלה טעות בשם הנחל היורד לכיוון בקעת יריחו. הוא מציין את שם הנחל: **מכלך**, אך שם הנחל שרצה לציין הוא: **מכוך**. נחל זה מצוי מדרום לנחל פרת והוא יורד לכיוון נערן ובקעת יריחו. קלונר אינו מקבל זיהוי זה מפאת המרחק הגאוגרפי הגדול ועל כך ראה בהמשך.
15. י"א אפרתי, 'מיבנה עד אושא', *סיני* עז [א-ב], תשל"ה, עמ' לז-סא.
16. י' שוורץ, 'ארץ יהודה בעקבות דיכוי מרד בר כוכבא', בתוך: א' אופנהיימר וא' רפפורט (עורכים), *מרד בר כוכבא מחקרים חדשים*, ירושלים תשמ"ד, עמ' 219-220 והערה 27; י' שוורץ, *הישוב היהודי ביהודה מלאחר מלחמת בר כוכבא ועד לכיבוש הערבי*, ירושלים תשמ"ו, עמ' 46 והערה 24.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

לציפורי, בחורבת רומה, שם נמצאו גם מחילות מסתור המזכירות את המחילות בשפלת יהודה.¹⁷ שרידים אלה מחזקים את דעתם של האומרים שהיישוב בגליל השתתף במרד בר כוכבא. בדעה זו מחזיק א' אופנהיימר, הטוען שהמקור העוסק בתיאור בקעת בית רימון באיכה רבה הוא אגדי, על כן אין לראות בו היגיון בכל הקשור למיקום היהודים טרם הוצאתם להורג.¹⁸ אופנהיימר סובר ששיקום מוסדות ההנהגה התבצע בגליל ובו הוא מזהה את בקעת רימון.¹⁹

הסיבות לזיהוי בקעת רימון ב'מדבר המזרחי'

לדעתנו יש לתמוך בהצעה שמאתרת את בקעת רימון באזור כפר רמון של היום הסמוך מאוד ל'מדבר המזרחי'.

קרבה ליהודה, מקום בו קידשו את החודש ועיברו את השנה - על פי הנאמר בתלמוד יש לקדש חודשים ולעבר שנים דווקא ביהודה.²⁰ סיפור עיבור השנה מיד לאחר המרד, בסמוך לירושלים, יש בו לדעתי מעין חזרה למנהגים שהיו קיימים בעבר ורצון לשמור על ההלכה המקורית. אזור בקעת רימון²¹ הנמצא בגבולה הצפוני של יהודה הוא בהחלט מקום מתאים לעיבור השנה מבחינת ההלכה שהעיבור צריך להיעשות ביהודה, ומצד שני הוא במקום שאינו מרכזי במיוחד ושאינו בו סכנה למשתתפי הטקס בתקופה שעדיין העיבור נאסר.

קרבה למסלול המשוואות המקורי - כפי שנראה מהמקורות ישנו קשר הדוק בין האזור של קידוש החודש ובין עיבור השנים. קידוש החודש נערך בירושלים וההודעה על קיומו הועברה לגולה באמצעות משוואות.²² באזור רימון שב'מדבר המזרחי' אנו

17. קלונר וטפר 1987, עמ' 290-293.

18. א' אופנהיימר, 'היישוב היהודי בגליל בתקופת יבנה ומרד בר כוכבא', **קתדרה** 4, תשל"ז, עמ' 59 והערה 35; א' אופנהיימר, 'שיקום הישוב היהודי בגליל', בתוך: צ' ברס ואחרים (עורכים), **ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי**, ירושלים תשמ"ב, עמ' 80 והערה 9; אופנהיימר תשמ"ג, עמ' 25-26 והערה 4.

19. א' אופנהיימר, **הגליל בתקופת המשנה**, ירושלים תשנ"א, עמ' 48.

20. בבלי סנהדרין יא ע"ב. על פעילויות נוספות של חכמים ראה בהרחבה י' רוזנסון, 'מסעות עשרה', **על נדודי הסנהדרין בארץ ישראל**, אלקנה תשנ"ח, עמ' 95-99, ובעיקר עמ' 98.

21. מיקום מדויק לזיהוי בקעת רימון אין לנו, אולם הימצאותו סמוך לקניונים של נחל מכוך, או ווחיתה, הנמצאים סמוך לירידה התלולה לבקעת הירדן בהחלט מתאימה לתיאור המקראי בו מתואר האזור כמקום מסתור (שופטים כ', מז).

22. משנה ראש השנה פ"ב מ"ד.

נמצאים בסמוך לקו משואות זה.²³ השאת המשואות והעברת הידיעה על קידוש החודש לתפוצות יש בהם סימן מובהק של הנהגה ושליטה. האם הקרבה הגאוגרפית בין האזור בו הועברה הודעת קידוש החודש, עד לביטול מנהג זה במחצית המאה השנייה, לבין אזור עיבור השנה היא מקרית? לדעתי לא.²⁴

מקום מילוט בתקופה ההלניסטית ובעת מרד בר כוכבא - בתקופה החשמונאית

מצאו מורדים מסתור בנחלי האזור²⁵ ובתקופה הרומית הסתתרו מורדים שנמלטו מהצבא הרומי בנחל מכוך הסמוך²⁶ ובנחל מכמש.²⁷ מסיכום הדברים עולה שמרכז מרד בר כוכבא היה בהר יהודה ובשפלתו וגם בחלקו המזרחי. בתפוצת מערות המפלט ניתן לראות תופעה מעניינת: צפיפות מערות המפלט בהן נתגלו ממצאים מתקופת המרד הולכת ופוחתת ככל שמצפינים ב'מדבר המזרחי'. ייתכן אפוא שהרצון לעסוק בעיבור השנה מחדש מיד לאחר מרד בר כוכבא היה עז וחכמים רצו להחזיר עטרה ליושנה, אולם החזרה לירושלים ולמרכז יהודה הייתה בלתי אפשרית, בגלל הימצאות הצבא הרומי שדיכא את המרד. לכן בחרו חכמינו במקום לא רחוק מירושלים בו הייתה סכנה פחותה, כלומר בשולי אזור המרד, קרוב ליהודה אך עדיין

23. לגבי קו המשואות באזור זה ראה: מ' רוזנפלד ו' שפנייר, 'תחנות ביניים בקו השאת המשואות שבין הר המשחה לסרטבה', על אתר ג, תשנ"ח, עמ' 39-50 ושם ביבליוגרפיה נוספת.

24. השליטה בלוח העברי והרצון להחזיר את הטיפול בעיבור השנה לאזור שבו הועברו מסרי קידוש החודש, סימלו אולי את הרצון לשוב ולהנהיג את העם בעזרת כלי הנהגה משמעותי, אך היה בהם גם ביטוי לשאיפה לחזור ולשלוט גם באזור זה. הקרבה הגאוגרפית של שני סימני הנהגה אלו יש בה יותר מאשר מסר סמוי. קרבה זו אין לה סימוכין במקורות, אולם לדעתי היא מתבקשת.

25. J. Schwartz and J. Spanier, 'On Mathathias and the Desert of Samaria', *RB* 98, 1991, pp. 252-271; י' שוורץ ו' שפנייר, 'מדבר שומרון כמקלט למורדים חשמונאים', **קתדרה** 65, תשנ"ג, עמ' 20-3.

26. ח' אשל, 'מערת מפלט בר כוכבאית בואדי מכוך עליון', **נקרות צורים** 14, 1988, עמ' 55-66; H. Eshel, 'A Coin of Bar Kokhba from a Cave in Wadie El Mackuk', *INJ* 9, 1986/7, pp. 51-52; ח' אשל, 'מדיניות טביעת המטבעות במהלך מרד בר כוכבא לאור התגליות במדבר יהודה', בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס החמישי תשנ"ה**, קדומים-אריאל תשנ"ו, עמ' 176; י' שפנייר, 'המדבר המזרחי של ארץ ישראל - מקום מפלט בתקופות ההלניסטית והרומית', בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס השישי תשנ"ו**, קדומים-אריאל תשנ"ז, עמ' 97-109; ח' אשל וד' עמית, **מערת המפלט בתקופת בר כוכבא**, תל אביב תשנ"ט, עמ' 83-91.

27. י' פטריך ור' רובין, 'מערכת מסתור של יהודים וכתובות ארמיות במצוקי נחל מכמש - מערות אל עליליאת', **נקרות צורים** 8, תשמ"ד, עמ' 7-18; י' פטריך, 'מערת מסתור וכתובות יהודיות במצוקי נחל מכמש', **ארץ ישראל יח** (ספר נחמן אביגד), ירושלים תשמ"ה, עמ' 153-166. ראה סיכום: ח' אשל וד' עמית (לעיל, הערה 26), עמ' 93-109.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

במקום מסתור ולא בעין הסערה שהייתה בדרום 'המדבר המזרחי'.²⁸

קיפרוס הנהר - אזכור נהר קיפרוס במדרש איכה רבה יש בו יותר מרמז לקשר עם מבצר קיפרוס שבנה הורדוס לזכר אמו.²⁹ קלונר מתנגד לזיהוי זה, כיוון שלדעתו קיפרוס נחל פרת נמצאים במרחק רב מדי דרומה מאזור רימון. הוא מנסה להוכיח שזרימת הדם המתוארת הייתה דווקא לכיוון מערב, לים התיכון, ואת קיפרוס הוא מזהה כאן כקפריסין.³⁰ אנחנו רואים בתיאור זה חיזוק לזיהוי באזור מזרח בנימין.

אזור חקלאי - אזור הכפר רמון, כפי שעולה בסקרים השונים שנערכו באזור, נמצא ברצועה בה גידול הדגנים הוא דומיננטי (ראה איור מספר 2). מכמש, הנמצאת

איור מספר 2: קציר חיטה בשדות הסמוכים לכפר רמון (צולם על ידי המחבר).

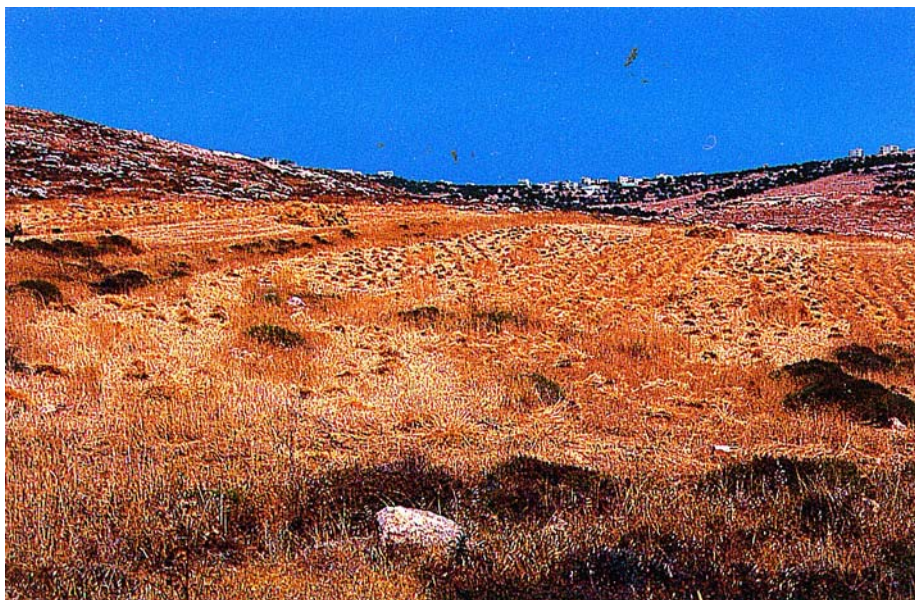
28. לדעת קלונר זיהוי 'רימון' צפונית-מזרחית לירושלים לא יכול לבוא בחשבון כיוון שאזור זה לא היה בשליטת המורדים ואי אפשר היה להתכנס בו (קלונר וטפר 1988, עמ' 370). לדעתי דווקא ההפך הוא הנכון; העובדה שהמקום הוא בתחום יהודה ושהתקיימה בו פעילות מועטה בתקופת המרד הפכה את המקום לאידאלי להתכנסות. הקרבה לירושלים מחד ומקום מסתור מאידך מחזקים את הזיהוי שהצענו.

29. לגבי מבצר קיפרוס מצוי חומר רב ומגוון. ראה: א' נצר, הערך 'קיפרוס', **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל** 4, ירושלים 1992, עמ' 1391-1394.

30. קלונר וטפר 1987, עמ' 370 והערה 22. בניסיון הסבר זה של קלונר ישנה בעיה: כיצד נפרש את המילה 'נהר' המופיעה בטקסט? ייתכן שבעל הטקסט הכיר יפה את מצודת קיפרוס שבנה הורדוס ואת נחל פרת המצוי תחתיה, הפליג כאן בתיאורו ולא דייק גאוגרפי, אולם האוריינטציה המזרחית לדעתי נשמרת כאן והזיקה לאזור 'המדבר המזרחי' חזקה יותר מאשר לאזור השפלה, כפי שמנסה להראות קלונר.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מעט דרומה לאזור באותו קו אורך, הייתה ידועה בטיב הדגנים שגידלו בה: "כל קרבנות הצבור והיחיד באים מן הארץ ומחוצה לארץ, מן החדש ומן הישן, חוץ מן העמר ושתי הלחם שאינן באים אלא מן החדש ומן הארץ. וכולן אינן באים אלא מן המבחר. ואיזהו מבחר? מכמס ומזוניחה אלפא לסולת..." (מנחות פ"ח מ"א).³¹ כיוון שהאזור הזה הוא חקלאי ועוסקים בו בעיקר בגידול דגנים,³² ייתכן שחכמים הגיעו אליו גם על מנת לבדוק את מצב האביב, שהוא אחד הקריטריונים לבדיקת הצורך בעיבור השנה: "על שלושה דברים מעברין את השנה: על האביב ועל פירות האילן ועל התקופה" (בבלי סנהדרין יא ע"ב. ראוי לציין שניתן למצוא כיום באזור גם עצי פרי בצד שדות התבואה - ראה איור מספר 3). האזור שבו גידלו דגנים ועיברו את

איור מספר 3: שדות דגנים בשעת קצירה, בסמוך לאזור של עצי פרי בקרבת הכפר רמון (צולם על ידי המחבר).

31. אזור ספר המדבר ידוע מתקופות קדומות בטיבו לגידול דגנים. די אם נזכיר את מיקום בית לחם באותו קו אורך ואת פרשת מגילת רות המתרחשת גם היא סביב נושא הדגן. אנו מדברים על רצועת אורך בחלקו המערבי של 'המדבר המזרחי', המאופיין בגידול דגנים בתקופת המקרא, וכך הדברים גם כיום: I. Finkelstein, 'The Land of Ephraim Survey 1980-1987', *Preliminary report* 15-16, Tel Aviv 1988-1989, pp. 126-136. וראה גם: ר' קרק ומ' אורן-נורדהיים, **ירושלים וסביבותיה**, ירושלים תשנ"ה, עמ' 297-286.

32. על אזור זה כאזור חקלאי ועל גידול הדגנים בו ראה: י' שפנייר וי' רוזנסון, 'הגבול המערבי של המדבר המזרחי - ארכיאולוגיה ומקורות ספרותיים יהודיים', בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס השמיני תשנ"ח**, קדומים-אריאל תשנ"ט, עמ' 109-107.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

השנה בהתאם למצב התבואה מצוי בסביבות הכפר רמון, בו אנו מציעים לזהות את 'בקעת רימון'.

סיכום

סקירת המקורות והתנאים הגאוגרפיים של אזור 'המדבר המזרחי' מגלה שאנו עוסקים באזור חקלאי שבו גידלו בעיקר דגנים ופחות עצי פרי. מהמקורות גם עולה שהיה מקום בשם 'בקעת רימון' בו הייתה פעילות צבאית המיוחסת לאדריאנוס. באותו מקום פעלה לדעתנו גם ההנהגה היהודית לשיקום תוצאות המלחמה לאחר המרד. חוקרי ארץ ישראל חלקו בזיהוי 'בית רימון' שבמדרש ושבתלמוד הירושלמי והעלו שלוש דעות בנידון: דעה אחת, 'דרומית', מזהה את המקום באזור קיבוץ להב של היום; השנייה מאתרת את המקום באזור ציפורי, בגליל התחתון, והשלישית ממקמת אותו ביהודה. אנחנו תומכים בדעה שבקעת בית רימון נמצאת בסמוך לכפר רמון שבמזרח השומרון. זיהוי זה מסתמך על הקשר לאזור השוליים של המרד ועל הרצון להחזיר את השלטון וההנהגה לאזור ממנו נדחקו במהלך המרד. ייתכן שניתן לצרף את הגורמים החברתיים ואת הרצון לשקם את ההנהגה לנתונים הגאוגרפיים שקבעו אזור זה כאזור מעבר להשאת המשואות, שבהן יש אלמנט של שליטה שאותו רצו חכמים להחזיר לאזור, וכן עם היות המקום הזה אזור גידול דגן ששיעור גידולו השפיע על עיבור השנה. שילוב כל אלה עשוי לדעתנו לחזק את הזיהוי המאתר את 'בקעת רימון' מזרחית לכפר רמון בשולי 'המדבר המזרחי' של ארץ ישראל.

